

Тема 11. Українська РСР у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

- 1. Україна в європейській політиці на початку Другої світової війни**
- 2. Вхідження Західної України до складу СРСР**
- 3. Початок Великої Вітчизняної війни і окупація України гітлерівськими загарбниками та їх сателітами**
- 4. Битва за визволення України, рух Опору**
- 5. Наслідки Другої світової і Великої Вітчизняної війни для України**

1. Україна в європейській політиці на початку Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни українські землі були роз'єднані, знаходячись у складі чотирьох держав – СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина (з березня 1939 р. – Угорщина).

Знаходження українських земель у складі цих держав, що мали різний соціально-політичний устрій і займали різну позицію у міжнародній політиці, були важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи. Це робило українське питання клубком серйозних суперечностей, а „українську карту” – серйозним козирем у великій дипломатичній грі. В цей період чітко визначились три групи країн, зацікавлених у своєму вирішенні українського питання.

Перша група – СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – країни, до складу яких уже входили українські землі і основною їх метою було втримати ці землі й приєднати нові.

Роз'єднаність українських земель, перебування їх у складі різних держав були не лише болючою проблемою великої європейської нації, а й одним із складних моментів політичного становища в Центральній та Східній Європі передвоєнної доби. Україна постійно привертала увагу багатьох європейських країн, але їх цікавило тільки те, як би загарбати українські землі й перетворити їх на свою колонію. Друга група – Англія, Франція і частково США, які своїм втручанням у вирішення українського питання або,

навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси. Третя група – Німеччина, яка, борючись за „життєвий простір”, претендувала на українські землі як невичерпний постачальник продовольства і сировини та Угорщина, яка домогалася повернення Закарпатської України. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити українського питання. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні Другої світової війни стала Німеччина. Через декілька місяців після приходу фашистів до влади – у березні-травні 1933р. – Розенберг здійснює напівофіційні візити до Локарно і Лондона, де під час таємних нарад з італійськими та англійськими політичними діячами обґрунтовує „план поділу Росії шляхом відриву від Рад України”. Уже в червні 1933р. на міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлерівцям України „для раціональнішого використання цієї родючої території”. Ця вимога міститься у меморандумі, проголошеному главою німецької делегації Гутенбергом. І хоча у відповідь на радянську ноту з цього приводу німецька сторона заявила, що зазначені в меморандумі твердження належать особисто Гутенбергу і не погоджені з урядом, – це був тільки дипломатичний маневр. Українські орієнтири стають дедалі чіткішими у фашистських планах зовнішньополітичної експансії. У 1936 р., виступаючи в Нюрнберзі на з’їзді нацистської партії, Гітлер заявив, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то „кожна німецька господарка відчула б, наскільки їй життя стало легшим”.

Намагаючись відвернути від себе загрозу агресії і спрямувати її на схід, уряди Англії і Франції пішли на Мюнхенську змову (29–30 вересня 1938 р.) і дозволили Гітлеру розчленувати Чехословаччину, до якої входили українці Закарпаття, на яке претендували ще й Угорщина і Польща.

Намагаючись хоч якось врятувати єдність республіки, чехословацький уряд 11 жовтня 1938 р. надав Закарпаттю автономію.

Але 2 листопада 1938 р., за рішенням Віденського арбітражу, 1856 кв. км території Закарпаття з населенням 180 тис. жителів, куди входили такі міста як Ужгород і Мукачів, повинні були відійти до Угорщини.

Це рішення було своєрідним авансом Угорщині, яку Німеччина намагалася перетворити на свого сателіта. Водночас зберігши частину Закарпаття (Карпатську Україну), Гітлер залишив у своєму активі важелі тиску не тільки на Угорщину, яка не отримала усіх закарпатських земель, до яких прагнула, а й на СРСР і Польщу. Карпатська Україна, що проголосила свою незалежність 15 березня 1939 р., практично того ж дня припинила своє існування. Угорщина повністю захопила Закарпаття.

Суттєві зміни у становищі західноукраїнських земель мали відбутися у зв'язку з підписанням 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад. Таємним протоколом, який додавався до нього (т. зв. Пакут Ріббентропа-Молотова) передбачалося розмежування сфер інтересів обох держав, а Західна Україна, поряд з іншими територіями, мала увійти до складу СРСР. Лемківщина та Холмщина потрапляли до німецької зони.

Пакт Молотова – Ріббентропа і таємний протокол до нього, будучи актом свавільного поділу Європи на „сфери інтересів” між СРСР і фашистською Німеччиною, фактично розв'язував руки лідеру третього рейху для початку другої світової війни. Водночас він став і своєрідною точкою відліку процесу „збирання” українських земель у межах однієї держави, що об'єктивно було явищем прогресивним. Інша річ, що для радянського керівництва збирання українських земель було не самоціллю, а лише частиною більш загальних планів убезпечення західних кордонів СРСР.

1 вересня 1939 року нацистські війська напали на Польщу. Зв'язані з нею договірними зобов'язаннями Великобританія і Франція оголосили війну Німеччині. Це був початок Другої світової війни.

9.2. Вхідження Західної України до складу СРСР

Згідно з Пактом і таємним протоколом радянські війська 17 вересня 1939 р. перейшли польський кордон і вступили в Західну Україну і Західну Білорусію. Офіційно радянське керівництво пояснило цей крок необхідністю запобігти фашистській окупації західноукраїнських і західнобілоруських земель. Східна Галичина і Західна Волинь були зайняті Червоною армією майже без опору з боку Польщі, за 12 днів.

28 вересня 1939 р. союз Німеччини і СРСР був скріплений Договором про дружбу і кордон. Договір уточнив сфери впливу цих держав і розмежувальну лінію між ними на території Польщі „по лінії Керзона” (річках Нарев – Західний Буг – Соп). У сферу впливу СРСР переходили Литва, Бесарабія і Північна Буковина, у сферу впливу Німеччини – Лемківщина, Холмщина, Посяння і Підляшшя: майже 16 тис. кв. км етнічних українських земель з 1,2 млн. населення опинилися під німецькою окупацією.

Договір про дружбу і кордон, як і секретний протокол до пакту „Молотова – Ріббентропа”, протягом 50 років становив одну із державних таємниць СРСР. Ці угоди були укладені всупереч нормам міжнародного права і сприяли розв’язанню другої світової війни.

У червні 1940 р. Червона армія зайняла Північну Буковину і Бессарабію, які були загарбані Румунією у 1918–1919 рр.

Відповідно до угод про сфери впливу західноукраїнські і придунайські українські землі ввійшли до складу УРСР, що відповідало споконвічним прагненням українців до возз’єднання в межах однієї держави. Незабаром відбулося оформлення нового політичного і територіального статусу цих земель. Організація влади на приєднаній території здійснювалася на основі Конституції СРСР (1936 р.) і Конституції УРСР (1937 р.). Це були надзвичайно прогресивні конституції, але ступінь їх прогресивності ніяк не впливав на політичний режим.

Револуційні комітети, призначувані силовими структурами, які заповнили весь край, організовували тимчасові управління в центрах воєводств і повітів. Останні утворювали селянські комітети. Львівське тимчасове управління звернулося до західноукраїнського населення із закликом провести вибори до Українських Народних Зборів.

22 жовтня 1939 р. у Галичині й Воліні було проведено такі вибори. Вони проходили за демократичною формулою, з таємним голосуванням, але кожна кандидатура, яку намічали обрати, ретельно вивчалася компартійними і спеціальними органами. Організатори виборів доклали зусиль, щоб населення обрало авторитетних місцевих активістів. Водночас депутатами було обрано чимало вихідців із східних областей України, які приїхали сюди на постійну роботу.

Делегати Народних зборів, які зібралися у Львові 26-28 жовтня, прийняли рішення про встановлення радянської Ладі на території Західної України, а також декларацію про возз'єднання її з Радянською Україною у складі СРСР. Сесії Верховної ради СРСР (1-2 листопада 1939 р.) та Верховної Ради УРСР (13-15 листопада 1939 р.) задовольнили це прохання депутатів Народних зборів.

4 грудня 1939 р. на західноукраїнських землях було утворено Львівську, тетнопільську, Дрогобицьку, Станіславську (Івано-Франківську), Волинську і Рівненську області.

2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про з'єднання з УРСР Північної Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. На цих землях було утворено Ізраїльську і Чернівецьку області.

Зі складу УРСР була вилучена Молдавська АРСР, яка реорганізовувалась в окрему республіку, з включенням до неї і частини українських історичних земель Придністров'я.

Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною почалася їх активна радянізація – здійснення перетворень відповідно до радянського зразка.

Перетворення носили суперечливий і двоякий характер.

З одного боку проводився ряд заходів, які отримали позитивну оцінку українського населення. Це, перш за все, заходи по ліквідації безробіття і підвищення життєвого рівня населення (експропріація будинків польських власників та лихварів і заселення їх міською біднотою, розподіл між бідними селянами землі, реманенту і худоби поміщиків та осадників, налагодження роботи промислових підприємств і т. ін.). Майже 500 тис. селян одержали у користування понад мільйон гектарів землі. Було створено 182 машинно-тракторні станції для обробітку селянської землі. Техніку і кадри для МТС на перших порах надали прикріплені до кожної області Західної України східні області УРСР у порядку шефської допомоги. Активно проводились українізація системи народної освіти, заходи з ліквідації неписьменності, запровадженню безкоштовного медичного обслуговування тощо.

Але, з другого боку, радянська влада принесла на західноукраїнські землі жорстокий репресивний режим. Були розгромлені всі політичні партії і громадські організації, в т. ч. „Просвіта”, „Рідна школа”, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Заарештовувались власники підприємств і банків, керівники кооперативів, великі, а часто і середні, землевласники, уніатське духовенство, службовці старого держапарату, офіцерський склад польської армії. Впродовж 1939–1940 рр. чисельність репресованих склала близько 10 % населення Західної України; розпочалася примусова колективізація селян та антицерковні акції. „Радянізація” західноукраїнських територій супроводжувалася утвердженням тоталітарного режиму, механічним перенесенням сюди всього комплексу „казармового” соціалізму, що робилося без урахування специфіки та реальних потреб і можливостей тогочасного суспільства.

Переважна більшість населення західноукраїнських земель вітала акт приєднання і возз'єднання з УРСР. Але внаслідок репресій тоталітарного режиму багато людей, котрі раніше вітали прихід Червоної Армії в Західну Україну і встановлення радянської влади, надалі почали переглядати свої погляди. У частини західноукраїнського суспільства зміцніли антирадянські настрої.

Отже, наприкінці 30-х – на початку 40-х років відбувся реальний акт Злуки – було об'єднано майже всі українські землі у складі УРСР, що мало велике історичне значення: вперше за декілька століть українці опинилися в межах однієї держави, хоч ціна, яку довелося заплатити за це об'єднання населенню Західної України, була надто високою. Негативний досвід спілкування з радянською владою переконав західних українців у тому, що їх майбутнє – у створенні незалежної української держави.

9.3. Початок Великої Вітчизняної війни і окупація України гітлерівськими загарбниками та їх сателітами

У 1940–1941 рр. Гітлер підкорив майже всю Західну Європу і, згідно з „планом Барбаросса”, розробленим у грудні 1940 р., почав інтенсивну підготовку до війни проти СРСР. У першій половині 1941 р. була призначена і дата нападу. Достовірна і незаперечна інформація про плани Гітлера через розвідників і дипломатів поступала до Сталіна. Але, замість відповідних заходів по приведенню збройних сил у бойову готовність, радянське керівництво засуджувало „чутки” про напад Німеччини як безпідставні, запевняло в міцності та непорушності радянсько-німецького договору. Початок війни виявився несподіваним для командування Червоної армії, населення країни, що призвело до трагічних наслідків.

21 червня 1941 р. на повідомлення радянського військового аташе у Франції генерала Суслопарова про те, що війна розпочнеться 22 червня, Сталін написав: „Довідайтесь, хто автор цієї провокації, і покарайте його”.

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Її союзниками виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія, Словаччина.

Відразу ж після вторгнення Німеччини на територію СРСР друга світова війна стала для нього вітчизняною, визвольною, справедливою.

План „Барбаросса” передбачав „бліц-кріг” – блискавичну війну: протягом 2–2,5 місяців знищити Червону армію і вийти на лінію Архангельськ – Астрахань. Німецька армія наступала у трьох головних напрямках: західному – на Ленінград, центральному – на Москву, південному – на Київ. Згідно з планом передбачалося загарбання України вже в перші тижні війни і створення плацдарму для прориву на Кавказ і Закавказзя.

Ще перед війною Гітлер говорив: „Захопивши Україну, ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, але, й розв’яжемо усі проблеми, які стоять перед Німеччиною”.

За планом „Ост” німці мали намір виселити з України мільйони людей, заселивши її німецькими колоністами. Частину українських земель передбачалося передати союзникам.

Наступ на Україну здійснювала група німецьких армій „Південь” на чолі з фельдмаршалом Рундштедтом. Для оборони України були створені Південно-Західний фронт на чолі з генералом Кирпоносом та Південний фронт на чолі з генералом Чередніченком.

З 23 по 29 червня в районі Луцьк – Рівне – Броди тривала найбільша танкова битва початкового етапу війни. Війська Південно-Західного фронту змушені були відступити, залишивши Західну Україну. 30 червня німці окупували Львів. Вже на кінець третього тижня війни вони просунулись углиб України на 300-350 км.

За перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. осіб (у 10 разів більше, ніж Німеччина), 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків. Напередодні нападу Німеччини Радянський Союз володів об'єктивними передумовами для належної відсічі агресору. СРСР мав потужний воєнно-економічний потенціал і планував вести можливу війну на ворожій території і „малою кров'ю”.

Проте початковий період війни склався вкрай невдало для Радянського Союзу.

Причини тяжких поразок у 1941 р. криються не в слабкості СРСР, а в негативних явищах, властивих тогочасному режиму. Серед них варто зазначити такі:

- прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної ситуації, переоцінка значення радянсько-німецьких договорів, прорахунки у визначенні строків нападу Німеччини на Радянський Союз;
- неукомплектованість Червоної армії кваліфікованими командирськими кадрами, кращі з яких стали жертвами сталінських репресій (знищено 20 % командного складу Червоної армії). Нові командири були погано підготовлені, некомпетентні. На початку 1941 р. лише 7 % командного складу мали вищу освіту. Гітлер, обізнаний зі станом Червоної армії, глузливо називав її „глиняним колосом без голови”;
- незавершеність заходів по зміцненню західних кордонів, які змінилися на початку війни;
- немобілізованість частин Червоної армії (Сталін боявся спровокувати напад Німеччини);
- воєнний досвід Німеччини, яка завоювала більшу частину Європи і за воєнно-економічним потенціалом значно перевершувала Радянський Союз. На початку війни вона мала перевагу в живій силі і техніці. Так, армія Німеччини і її союзників, що виступила проти СРСР, налічувала 5,5 млн. солдат і офіцерів, у той час як радянські війська – 2,9 млн.

Головною воєнно-політичною подією літньої кампанії була оборона Києва, яка тривала з 7 липня по 26 вересня 1941 р. і відволікала значні сили ворога. Проте, німецьким арміям вдалося оточити велике угруповання захисників Києва: в полон потрапило понад 665 тис. солдат і офіцерів, було знищено командування Південно-Західного фронту.

Причиною трагедії стали прорахунки вищого військового командування, зокрема те, що Сталін не давав згоди на відведення військ з-під Києва.

До найкрупніших оборонних боїв на території України належать також оборона Одеси (5 серпня – 16 жовтня 1941 р.) та оборона Севастополя, яка тривала 250 днів! (30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.). Наприкінці 1941 р. німецькі війська групи армій „Південь” окупували майже всю Україну. Однак, ціною величезних жертв, героїчного опору народу план „блискавичної війни” був зірваний. Сталінська адміністративно-командна система, яка поставила країну перед загибеллю, мусила тепер рятувати її. Спішно вживалися заходи органів радянської влади по мобілізації сил на відсіч агресору:

- 22 червня створено Ставку головного командування під керівництвом маршала С. Тимошенка (згодом перейменовано на Ставку верховного головнокомандування на чолі зі Сталіним);
- 29 червня прийнято Директиву партійним і радянським організаціям прифронтових областей, яка містила план оборони і евакуації;
- 30 червня створено Державний комітет оборони на чолі зі Сталіним, що об'єднав у своїх руках усю державну, господарську і воєнну владу в країні. Розпочато формування дивізій народного ополчення, винищувальних батальйонів, мобілізацію населення на будівництво оборонних споруд;
- почалося переведення економіки на воєнний лад.

З України було евакуйовано на схід: понад 550 підприємств, майно радгоспів, колгоспів (зокрема понад 5 млн. голів худоби), Академію наук України, культурно-освітні заклади, понад 3,5 млн. робітників, селян і службовців.

Все, що не можна було вивезти, підлягало знищенню.

Гасло „Все для фронту, все для перемоги!”, що з’явилося в перші дні війни, визначало віднині весь сенс життя і діяльності радянського суспільства.

В умовах воєнно-політичної кризи сталінський режим здійснював керівництво країною своїми репресивними, тоталітарними методами. Про це свідчать надзвичайно жорстокі накази Сталіна № 270 від 16 серпня 1941 р. і № 227 від 28 липня 1942 р. „Ні кроку назад”, які нерідко прирікали на загибель цілі з’єднання.

22 липня 1942 р. після захоплення м. Свердловська Ворошиловградської області гітлерівці остаточно окупували всю територію Української РСР.

Сподівання західних українців на те, що з приходом сюди німців і відступом більшовиків для них настане покращення, не справдилися. Хоча військові підрозділи ОУН на початку війни разом з німцями вели боротьбу проти Червоної армії, Гітлер і думки не мав про те, що Україна може стати самостійною державою. Це особливо стало ясным, коли проголошена ОУН(б) у Львові 30 червня 1941 р. Українська держава була швидко зліквідована, а ініціаторів прийняття Акта про незалежність України – С. Бандеру і Я. Стецька – було запроторено до концентраційного табору Заксенгаузен.

По всій Україні встановлювався окупаційний режим

Захопивши Україну, німці розчленували її на окремі частини:

1. Буковина, Одеська та Ізмаїльська області, частина Вінницької та Миколаївської областей були віддані Румунії. Ці землі отримали назву „Трансністрія”.

2. Східна Галичина разом з польськими територіями увійшла до складу окремого генерал-губернаторства з центром у Кракові.

3. Більшість українських земель увійшла до складу Рейхскомісаріату – „Україна” на чолі з фанатичним нацистом, катом українського народу Е. Кохом. Це адміністративне утворення включало 63,6 % всієї території України, його центр був у Рівному.

4. Прифронтові області (Чернігівська, Сумська, Харківська області, Донбас і територія Криму) підпорядковувалися військовому командуванню.

Відповідно до „теорії расової винятковості німецької нації” українці підлягали масовому знищенню. Справжній геноцид здійснювався проти єврейського народу.

Україна вкрилася концтаборами, тюрмами, гето. Практично в кожному українському місті був свій „Бабин Яр”: за роки окупації в Бабиному Яру в Києві загинуло понад 220 тис., в Дробиському Яру в Харкові – понад 60 тис., в Янівському концтаборі у Львові – понад 160 тис. людей. А всього в Україні в період окупації було вбито 3,9 млн. мирного населення і 1,3 млн. військовополонених.

Гітлерівці грабували матеріальні і людські ресурси України. Один із найвищих керівників гітлерівського рейху Геринг цинічно заявляв: „Ми зайняли най родючіші землі України. Там, на Україні, є все: яйця, масло, пшениця, сало і в такій кількості, яку важко собі уявити. Ми маємо зрозуміти, що все це відтепер і навіки – наше, німецьке!”. До Німеччини вивозилися продовольство, обладнання, сировина, коштовності, чорноземи, а також робоча сила. З України на примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 млн. чоловік.

І хоч окупаційний режим відзначався винятковою жорстокістю, але він виявився неефективним, бо не забезпечив покори українського народу. Навпаки, нацистський “новий порядок” викликав масовий рух Опору в Україні.

9.4. Битва за визволення України, рух Опору

Визволення України почалося під час Сталінградської битви (листопад 1942 – лютий 1943), яка поклала початок корінному перелому у війні на користь СРСР (перший український населений пункт – с. Півнівка

Міловського району Ворошиловградської обл. було звільнено 18 грудня 1942 р.). Перші населені пункти України в східному Донбасі були звільнені в грудні 1942 р. Масове ж визволення українських земель почалося в ході Курської битви (5 липня – 23 серпня 1943 р.). 23 серпня війська Степового фронту звільнили Харків. Розвиваючи успіх, радянські війська у вересні 1943 р. звільнили Донбас і вийшли до Дніпра. У вересні-жовтні 1943 р. розгорнулася героїчна битва за Дніпро, на якому німці намагалися створити неприступну лінію стратегічної оборони ("Східний вал"). Кульмінацією битви за Дніпро було визволення від окупантів Києва. Сталін, ігноруючи реальне співвідношення сил, наказав будь-якою ціною звільнити Київ до „Великого Жовтня”.

Ціною величезних людських втрат радянські війська звільнили місто 6 листопада 1943 р. За подвиги, здійснені в ході битви за Дніпро, 2430 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (п'ята частина від усіх, хто одержав це звання за період війни).

Переможне форсування Дніпра завершувало корінний перелом у війні. Проте ще значна частина українських земель перебувала під фашистською окупацією.

У 1944 р. радянське командування силами чотирьох Українських фронтів здійснило серію наступальних операцій, остаточно визволивши територію України:

- Житомирсько-Бердичівська операція (грудень 1943 – січень 1944 рр.);
- Корсунь-Шевченківська операція (січень – лютий 1944 рр.), де гітлерівці втратили 55 тис. солдат;
- Ровенсько-Луцька операція (січень – лютий 1944 рр.);
- Криворізька операція (січень – лютий 1944 рр.);
- Наступ на півдні: визволення Одеси, Миколаєва (березень – квітень 1944 рр.) і визволення Криму (квітень – травень 1944 рр.);

- Львівсько-Сандомирська операція (липень – серпень 1944рр.), в ході якої під Бродами було розгромлено дивізію СС „Галичина”. 27 липня 1944 р. звільнено Львів;
- Східно-Карпатська операція (вересень-жовтень 1 944 рр.) – остання з великих визвольних операцій Червоної Армії, яка винесла на собі основний тягар по очищенню території України від нацистів.

Допомогу Червоній армії надавав і рух Опору, який діяв у німецькому тилу. В українському антифашистському русі Опору існувало в основному дві течії: радянський рух опору (партизани і підпільники) та національно-визвольний рух на чолі з ОУН., який крім боротьби проти німців, вів активну антирадянську і анти польську діяльність, домагаючись основної мети – розбудови соборної України.

Якщо діяльність радянських партизанів концентрувалася в основному на Лівобережжі, то збройні формування ОУН, насамперед Українська повстанська армія (виникла в жовтні 1942 р.), діяли на теренах Західної України.

Однак із-за протистояння між ними антифашистський рух в Україні послаблювався, його сили нерідко витрачалися на братовбивчу боротьбу між собою.

На початковому етапі війни виступи в тилу ворога були нечисленними і неорганізованими. Слабкість радянського підпілля і партизанського руху була зумовлена багатьма причинами (вважалося, що війна буде вестись на „чужій території”, тому нічого серйозно готуватись до ведення партизанської війни; підпільні організації створювались поспіхом, не вистачало кваліфікованих кадрів, озброєння і боєприпасів, відсутність досвіду конспіративної роботи і т. п. Із 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, що були сформовані до війни для діяльності на окупованій території, дієвими залишались на початок 1941 р. лише кілька десятків. Лише в другій половині 1942 р., коли було створено координаційний центр – Український штаб партизанського руху на чолі з генералом Т. Строчаком, радянський рух

опору значно розширився і активізувався. Відновились діяльність багатьох підпільних обкомів КП(б)У, Наприкінці 1942 р. в Україні діяло вже 800 партизанських загонів і груп. Виникли великі партизанські загони і з'єднання під командуванням С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, М. Попудренка, М. Наумова, П. Вернигори та ін. Партизани здійснювали диверсії на комунікаціях ворога, особливо залізницях, псували лінії зв'язку, підривали мости, поліцейські ділянки і військові комендатури, добували розвіддані для діючої армії, здійснювали рейди у ворожий тил (найвідоміший Карпатський рейд С. Ковпака). Особливу активність партизанський і підпільний рух проявив у 1943 році, коли ним в окупаційній зоні було підірвано близько 3700 ешелонів і майже півтори тисячі залізничних мостів. „Рейкова війна” стала однією з основних форм партизанської боротьби, яка завдавала відчутного удару ворогу, зриваючи постачання фронту. Недарма фашисти називали радянський партизанський рух „регулярним другим фронтом”.

Особливо активну боротьбу з ворогом у ворожому тилу вела молодь. В нацистському документі – „Наслідки німецького воєнного управління в зоні групи армій „Південь” відзначалось: „З молоді складалася більшість активістів боротьби за справу Рад. Банди (партизани, підпільники – авт.), утворювалися переважно з молоді”. Широко відомі героїчні подвиги підпільної організації „Молода гвардія” у Красно доні Луганської області, яка нараховувала близько 100 юнаків і дівчат (Олег Кошовий, Віктор Третьякович, Іван Земнухов, Уляна Громова, Сергій Тюленін, Іван Туркевич, Люба Шевцова та ін.); „Партизанська іскра” (с.Кримки Миколаївської області), очолювала директором школи В. Моргуном; Потіївка (на Житомирщині) підпільна молодіжна організація, якою керував колишній секретар тернопільського обкому комсомолу Іван Бугайченко (посмертно нагороджений Золотою зіркою Героя) та багато інших.

Складовою частиною руху опору у фашистському тилу, особливо з 1942 р., стали дії певної частини ОУН. Та Української повстанської армії (УПА).

Ефективність діяльності ОУН. Знижувалась її розколом у 1941 р. на дві частини – помірковане на чолі з А. Мельником (ОУН.(м)) і радикальне, кероване С. Бандерою (ОУН.(б)). Ці дві частини почали між собою ворогувати, хоч розходження їх мали лише тактичний характер (ідеологія, курс на підтримку Німеччини, як і головна мета – незалежність України – були спільними). Стратегічний задум оунівських керівників полягав у тому, щоб, згідно з тезою теоретика українського націоналізму Д. Донцова, Україна визволилася від більшовиків „в тіні німецького походу на схід”. В той же час нацсити, експлуатуючи їхнє прагнення до створення самостійної держави, активно використовували українських націоналістів у завоюванні „східного простору”.

Після гітлерівського нападу на СРСР, боївки обох ОУН. Розгорнули диверсійно-підривні та розвідувальні дії в тилу радянських військ. Похідні групи оунівців створювали на окупованій території органи місцевого самоврядування, які діяли в контакті з підрозділами вермахту та відділеннями гестапо. І лише, коли оунівці наочно переконались у справжніх цілях гітлеризму, який передбачав не лише перетворення України в свою колонію, але й винищення більшості українського населення, коли на собі відчували репресивний „новий порядок”, тоді й активніше стали вести боротьбу і проти нацистів. Становлення оунівського партизанського руху почалося в середині 1942 р. В жовтні 1942 р. ОУН.(б) створила перші значні військові формування. В лютому 1943 р. бандерівці перейшли до збройної боротьби з німецькими окупантами, а в березні керівник ОУН.(б) М. Лебедь дав наказ назвати ці збройні формування Українською повстанською армією. Загони отамана Бульби (Боровця), який ще влітку 1941 р. організував військове підпілля – „Поліську сич” для боротьби з радянськими партизанами, і ОН(м) поступово були приєднані до створюваної УПА. За зонами дії УПА поділялась на 4 групи: УПА-Північ (Волинь і Полісся); УПА-Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття і Закерзоння); УПА – Південь (Поділля), а також УПА–Схід, діяльність якої не вдалося по-справжньому

організувати. Повстанські загони протидіяли вивозу робочої сили і продовольства до Німеччини, нападали на невеликі німецькі військові гарнізони. Німецьке командування неодноразово вдавалося до воєнних каральних операцій із залученням танків і літаків проти повстанців, проте не зуміли ліквідувати УПА, яка нарощувала свої сили. Лише у жовтні-листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан. Із наближенням лінії фронту до підконтрольних УПА регіонів, вона спрямовує свій удар проти радянських партизан і підрозділів Червоної Армії. Але це не могло зупинити визвольного походу радянських військ, які невпинно гнали фашистів на захід. На початку жовтня 1944 р. територія УРСР була повністю очищена від окупантів, а наприкінці того ж місяця війська 4-го Українського фронту вибили ворога із Закарпаття.

28 жовтня щороку відзначається як День визволення України.

2 травня 1945 р. штурмом була взята столиця Німеччини Берлін, а 8 травня завершилась Велика Вітчизняна війна капітуляцією гітлерівської Німеччини. 9 травня було оголошено Днем Перемоги. 2 вересня 1945р. капітулювала Японія. Цим завершилася Друга світова війна.

Отже, визволення України було важливим етапом Великої Вітчизняної війни, частиною загального процесу розгрому фашистської Німеччини. Основний тягар цієї війни винесли на собі бійці і командири Червоної армії. Проте перемога стала можливою завдяки зусиллям всіх радянських народів, мужності та відданості українського руху Опору, плідній співпраці фронту і тилу.

9.5. Наслідки Другої світової і Великої Вітчизняної війни для України

Одним із важливих історичних наслідків перемоги над фашистською Німеччиною та її союзниками було завершення об'єднання українських земель. Питання про повоєнні кордони України ставилось ще на

Тегеранській (1943 р.) та Кримській (1945 р.) конференціях глав держав антигітлерівської коаліції: СРСР, США і Великобританії. Радянське керівництво, спираючись на перевагу, здобуту в результаті перемоги у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні, рішуче домагалося закріплення кордону на так званій „лінії Керзона”, що гарантувало об’єднання українських земель у складі УРСР і юридично закінчувало входження до України західних областей, у тому числі й тих, що перебували в її складі у 1939-41рр.

У зв’язку з цим було підписано цілий ряд договорів із сусідніми з Україною державами про врегулювання післявоєнних кордонів: 29 червня 1945 – з Чехословаччиною про злиття Закарпаття з Радянською Україною; 10 лютого 1947 р. – радянсько-румунський договір, який юридично зафіксував кордони України в рамках радянсько-румунської угоди від 28 червня 1940. 16 серпня 1945 р. було зафіксовано польсько-український кордон у договорі між СРСР і Польською Республікою, який мав проходити в основному по „лінії Керзона” з невеликими відхиленнями. Проте уточнення цього кордону відбувалося в наступні роки. Остаточного процес польсько-українського розмежування завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін майже однаковими прикордонними ділянками: до Польщі відійшла територія довкола Нижніх Устриків тодішньої Дрогобицької області, до УРСР – землі в районі м. Кристонополя (тепер Червоноград). Таким чином, після закінчення війни вперше за багато століть фактично всі українські землі увійшли до складу Української РСР.

Другим важливим наслідком війни було те, що 26 квітня 1945р. на конференції в Сан-Франціско Україна увійшла до складу ООН як один із засновників, тобто Україна завоювала авторитет на міжнародній арені, адже вона зробила величезний внесок у досягнення перемоги над нацистською Німеччиною та Японією. Щонайменше 5,3 млн. осіб, або один із кожних шести мешканців України, загинули у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні. 2,4 млн. українців було вивезено на примусову працю до Німеччини.

Втрати України становлять 40–44% загальних втрат СРСР. Матеріальні збитки в Україні оцінювались у 286 млрд. крб. (загальні збитки СРСР – 679 млрд., з яких 225 млрд. припадає на Росію, 75 – на Білорусію, 20 – на Латвію, 17 – на Литву, 16 – на Естонію).

Український народ, який став одним із переможців у цій кривавій бійні, сподівався, що після війни все буде інакше, що тоталітаризм – то вчорашній день людства. Однак ці надії виявилися марними. Ще протягом довгих десятиліть Москва відмовляла українському народові, як і іншим народам СРСР, у праві на вільний, самостійний розвиток, на власну незалежну державу.

Історичні джерела

Витяг з „Секретного додаткового протоколу” до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом 23 серпня 1939 р.

1. В случае территориально-полигического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. (...)

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарев, Висла и Сян...

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

По уполномочию Правительства СССР В. Молотов

За правительство Германии Й. Риббентроп

Международная жизнь. — 1989. — № 9. — С. 91-92.

Згадка українського композитора і бандуриста Г. Китастого про виступ Державної капели бандуристів УРСР у м. Тернополі 20 вересня 1939 р.

Піднялася завіса... При повному світлі капела у складі 36 осіб виглядала імпозантно. Але в залі – мертва тиша... На вигук керівника капели Бермана: „Здрастуйте, товариші!“ – ніхто не відповів. Показуючи рукою на капелу, Берман продовжував: „Товариші! Немає іншої країни в світі, яка б так дбала про розвиток національної культури й рідної мови, як дбають про це уряд СРСР й тов. Сталін“. Ми звикли до того, що при кожній згадці імені Сталіна зала в якийсь спосіб завжди реагувала, а тут – ні телень! Берман, закінчуючи свою промову, викрикнув тричі „ура“... Публіка й на цей раз залишилася німою.

Почався концерт. Програма була складена з українських народних пісень і окремих творів на слова Тараса Шевченка і Івана Франка.

Замість пісні про Сталіна (якою досі ми завжди розпочинали свої концерти) ми почали концерт піснею „Думи мої, думи мої“. Ген-ген десь здалека доноситься звук бандур, прорізується щораз сильніше мелодія, вже чути хор і ось уже вся капела карбує на мелодії слова Шевченка – „В Україну ідіть, діти, в нашу Україну!“ ...Тридцять шість бандуристів, з підібраними голосами, ідеально засамбльованих, закінчували першу річ своєї програми. Іще не встигли згаснути звуки бандур, як раптом гучні, захоплені оплески сколихнули повітря зали.

Український Прометей (Детройт). – 1954. – 4 березня.

Декларація Народних зборів Західної України про державну владу на Західній Україні від 27 жовтня 1939 р.

Панська Польща, яка трималася на пригніченні мільйонів українців, білорусів та польського трудового народу, впала. Червона армія, виконуючи

волю великого радянського народу, простягнула трудящим Західної України руку братерської допомоги і звільнила їх з-під гніту польських панів та капіталістів...

Досвідом всіх революцій, досвідом братерських народів Радянського Союзу доведено, що тільки Радянська влада є справжня виразниця і захисниця інтересів трудящих...

Виявляючи однастайну волю звільненого народу Західної України, ідучи за прикладом народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголосили встановлення Радянської влади на всій території Західної України.

Віднині вся влада на Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих...

Українські Народні Збори висловлюють непохитну впевненість, що встановлення Радянської влади, керованої комуністичною партією більшовиків, приведе до розвитку виробничих сил, народного добробуту і культури народу Західної України.

Вільна Україна. – 1939. – 28 жовтня.

Витяг з плану „Барбаросса”

18.12.1940. Ставка фюрера

Цілком таємно. Тільки для командування.

Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію в ході короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії...

Головні сили радянських сухопутних військ, що перебувають в західній частині Росії, повинні бути знищені в сміливих операціях внаслідок глибокого, швидкого просування танкових груп.

Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єра проти азіатської Росії по загальній лінії Волга-Архангельськ.

Театр воєнних дій розділяється Прип'ятськими болотами на південну й північну частину. Напрямок головного удару повинен бути підготовлений на північ від Прип'ятських боліт...

Групі армій, що діє на південь від Прип'ятських боліт, належить з допомогою концентрованих ударів, тримаючи головні сили на флангах, знищити російські війська, що перебувають на Україні, ще до виходу останніх до Дніпра.

З цією метою головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямку на Київ. Одночасно війська, що перебувають у Румунії, форсують р. Прут у нижній течії і здійснюють глибоке охоплення противника. На долю румунської армії випадає сковувати російські сили...

Адольф Гітлер

Акт відновлення Української держави (Львів, 30 червня 1941 р.)

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях завзяту боротьбу за свободу проти кривавого московсько-більшовицького поневолення, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера

творює новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в. р. Голова Національних Зборів

З листівки „За що бореться Українська повстанська армія (УПА)”

Серпень 1943 р.

Українська повстанська армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі...

УПА бореться проти імперіалістів і імперії, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької „Нової Європи“.

В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів за УСДД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад.

1. а) За знищення більшовицької експлуататорської кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, Українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься

індивідуальне та колективне користування землею залежно від волі селян.
(...)

4. 6) За справедливую оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку зарплату, яка потрібна для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї. (...)

7. а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народної маси...

в) За вільний доступ молоді до вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальним приладдям.
(...)

10. а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду.(...)

11. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру.

12. За рівність усіх громадян України незалежно від національностей в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок...

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті

Документи і матеріали. – Т. III. – С. 79–81.

Витяг з Резолюції 1 частини 1 Сесії Генеральної Асамблеї ООН

14 січня 1946р.

„Генеральна Асамблея обрала членами Економічної і Соціальної Ради такі 18 країн: Бельгію, Канаду, Чилі, Китай, Колумбію, Кубу, Чехословаччину, Францію, Грецію, Індію, Ліван, Норвегію, Перу, Українську Радянську Соціалістичну Республіку, Союз Радянських Соціалістичних Республік, З'єднане Королівство, Сполучені Штати Америки, Югославію.

Генеральна Асамблея трьома послідовними голосуваннями вирішила: ...с) що такі країни будуть членами Ради на строк в один рік: Колумбія,

Сполучені Штати Америки, Греція, Ліван, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Югославія.

Архів МЗС УРСР”

Українська РСР на міжнародній арені: 36. документів і матеріалів. – К., – С. 104.

Рекомендована література

Анфилов В. Дорога к трагедии сорок первого года. – М., 1997.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. У 2 кн. – К., 1994.

Болей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року: причини і наслідки. – К., 1996.

Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Документи та матеріали // УІЖ. – 2000. – № 2

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – К., 1996.

Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть: Сравнительное жизнеописание. В 2 т. – Смоленск, 1994.

Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. Кн. 2. –К., 1990.

Гунчак Т. У мундирах ворога. – К., 1993.

Жуков Г. К. Спогади і роздуми. – К., 1990.

Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку Другої світової війни. Сторінки історії України: ХХ століття. – К., 1992. – С. 105–120.

Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 3–21; 24.

Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогодення. Роздуми історика // УІЖ. - 1995. – № 3. – С. 3–22.

Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.

Король В. Система каральних органів в окупаційному Києві (1941–1943) та її виконавці // Історія в школі. – 2000. – №№ 11–12. – С. 8–19.

Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1945. Документи і матеріали. – Львів, 1991.

Муковський І. П., Лисенко О. Б. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.

Народна війна в тилу окупантів (1941–1944 рр.). – К., 1989.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Документи і матеріали // УІЖ. – 1991. – №№ 5–6.

Парсаданова В. С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26–44.

Поліщук В. Гірка правда (Злочинність ОУН-УПА). Сповідь українця. – Донецьк, 1996.

Потічний П. УПА та німецька адміністрація // Сучасність. – 1993. – Ч. 12. – С. 67–77.

Радченко Л. А., Семенченко В. И. Войны забытое похмелье. – Харьков, 1997.

Руденко Н. М. Партизанський командир (До 100- річчя від дня народження О. Ф. Федорова) // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 143–148.

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 1994.

Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996.

Супруненко М. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1956.

- Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле та сучасне. – Ужгород, 1997.
- Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). – Львів, 1995.
- Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1993.
- Трубайчук А. Друга світова війна. – К., 1995.
- Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних документів. Т.1. – Львів, 1997.
- Українська дивізія „Галичина”. – Київ–Торонто, 1994.
- Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. – К., 1967, 1969, 1975.
- Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994.
- Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – №№ 5–6. – С. 5–9.
- Швагуляк М. Українська карта // Дзвін. – 1990. – № 7.
- Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995.